

نگاهی توصیفی - تحلیلی به

عروض و قافیه شعر پارسی

(همراه با CD صوتی آموزش وزن شعر)

محمدامیر جلالی

استادیار دانشگاه علامه طباطبائی

سرشناسه	جلالی، محمدامیر، ۱۳۵۹ -
عنوان و نام پدیدآور	نگاهی توصیفی- تحلیلی به عروض و قافیه شعر پارسی (همراه با CD صوتی آموزش وزن شعر)/محمدامیر جلالی.
مشخصات نشر	تهران: نشر علمی، ۱۳۹۶.
مشخصات ظاهری	۲۷۴ ص.: جدول. + یک لوح فشرده.
شابک	با لوح فشرده: ۳-۳۴۱-۴۰۴-۹۶۴-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی	فیپا
یادداشت	کتابنامه.
موضوع	عروض فارسی
ژانر	قافیه
موضوع	فارسی -- وزن شعر و نثر
رده بندی کنگ	۱۳۸۸ ج ۸ / PIR۲۵۵۸
رده بندی دی‌ری	۸۴۰/۴۱:
شماره کتابشناسی ملی	۴۱، ۸۱۱

خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران شماره ۱۲۲۴

تلفن: ۶۶۴۶۰۶۶۷ فک: ۶۶۴۹۶۰۶۶۷

نگاهی توصیفی - تحلیلی به

عروض و قافیه شعر پارسی

(همراه با CD صوتی آموزش وزن شعر)

محمدامیر جلالی

چاپ اول: ۱۳۹۶

تیراژ: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: کوثر

چاپ: رامین

شابک: ۳-۳۴۱-۴۰۴-۹۶۴-۹۷۸

مرکز پخش: انقلاب - خیابان ۱۲ فروردین - شهدای ژاندارمری - پلاک ۱۰۳

تلفن تماس جهت دریافت کتاب در منزل یا محل کار: ۱۲ و ۵۱۱-۶۶۴۶۰۷۲-۶۶۴۶۳۰۷۲

فهرست

۱	پیشگفتار
۸-۱۳۳	فصل نخست: وزن شعر
۸	عروض
۸	فایده علم عروض
۹	توضیحات ساده و ابتدایی
۹	- وزن، هجا، رکن
۱۰	- جایگاه پدید آمدن وزن
۱۱	- تعریف وزن
۱۲	- بحر
۱۲	- تقطیع و رکن
۱۳	صامت و موصوت
۱۳	جدول صامتهای زبان فارسی
۱۴	جدول مصوتهای زبان فارسی
۱۴	هجا
۱۴	انواع هجا در «وزن» شعر و «زبان» فارسی: ۲ یا هجا؟
۱۵	انواع هجاهای زبان فارسی
۱۶	ارکان عروضی
۱۶	مشهورترین ارکان عروضی در شعر فارسی
۱۷	انواع وزن در شعر فارسی (متحد الارکان، متفق الارکان، متناوب الارکان، متشابه الارکان، مختلف الارکان)
۱۸	جدولهای آموزشی صوتی
۱۹	- جدول ۱: (وزنهای متحد الارکان) (وزنهای مبتنی بر تکرار کامل رکنها) (XXXX)
۱۹	- جدول ۲: (وزنهای متفق الارکان) (وزنهای مبتنی بر تکرار ناقص رکنها) (XXX یا XXXX)
۲۱	- جدول ۳: (وزن متناوب الارکان) (وزنهای مبتنی بر تناوب کامل رکنها) (XY/XY)
۲۲	- جدول ۴: (وزن متشابه الارکان) (وزنهای مبتنی بر تناوب ناقص رکنها) (XY/x یا XY/Xy)
۲۳	- جدول ۵: (برخی دیگر از وزنهای متحد الارکان و متناوب الارکان)
۲۶-۴۳	قاعدههای مهم در وزن و تقطیع شعر
۲۶	الف. قواعد تقطیع
۲۹	ب. قواعد وزنی
۲۹	۱- اختیارات

۳۲	وزن اصلی و وزن تقطیعی
۳۳	۲- ضرورات
۴۰	۳- استثنائات (مسائل وزنی کهن)
۴۱	مروری بر قاعده‌های مهم در وزن و تقطیع شعر
۴۲ - ۴۳	دو قاعده مهم
۴۲	۱- ضرورت دقت در مصراعهای بعد و عدم اکتفا به یک مصراع در تشخیص وزن
۴۳	۲- تقدّم تشخیص گوشی آهنگ کلی حاکم بر شعر، بر عمل تقطیع
۴۳	مروری بر نکات مربوط به تقطیع
۴۳	مراحل تطبیق و تشخیص وزن
۴۴	بحرهای وزده گانه
۴۵	۱۱ بحر مشترک
۴۵	- بحر رمل
۵۰	- بحر رَجَز
۵۵	- بحر هَزَج
۶۰	- بحر مُتَقَارِب
۶۲	- بحر مُتَدَارِک
۶۵	- بحر مُجَنَّب
۶۷	- بحر مُضَارِع
۷۰	- سَرِیع
۷۱	- خَفِیف
۷۳	- مُنْسَرَج
۷۴	- مُقْتَضِب
۷۵	۵ بحر خاص شعر عرب
۷۶	- کَامِل
۷۸	- بَسِیْط
۷۹	- وَاقِر
۸۱	- طَوِيل
۸۲	- مَدِید
۸۲	۳ بحر خاص شعر فارسی
۸۲	- قَرِیب
۸۳	- غَرِیب
۸۴	- مُشَاکِل

بحرهای دیگر (عمیق، عریض).....	۸۴
مروری بر بحر ها و مهمترین اوزان آنها.....	۸۵
ذو بحرین.....	۸۷
بحر نامطبوع.....	۸۸
وزن برخی از قالبهای شعری.....	۸۹ - ۱۰۴
- رباعی.....	۸۹
- دو بیتی.....	۹۳
- سه بیت.....	۹۳
- خسروانی و نو خسروانی.....	۹۴
- بحر طویل.....	۹۴
- مُستزاد و اوزان مستزادگونه.....	۹۵
وزن شعر نو (آزاد).....	۹۶
الف. شعر نیمایی.....	۹۶
ب. شعر سپید.....	۱۰۴
ج. موج نو.....	۱۰۴
مباحثی درباره عروض سنتی.....	۱۰۵ - ۱۳۳
برخی از تفاوت های عروض جدید با عروض سنتی.....	۱۰۵
شیوه تقطیع به روش قدیم.....	۱۰۶
افاعیل عروضی.....	۱۰۷
ارکان عروضی.....	۱۰۸
زحافات (رکن سالم و رکن مُزاحف).....	۱۰۹
معرفی چند زحاف.....	۱۱۰
بحرهای عروضی.....	۱۱۱
عیب های طبقه بندی سنتی اوزان شعر بر اساس بحر.....	۱۱۱
ارکان اصلی، مهمترین زحافات، و نام رکن های فرعی.....	۱۱۲
نحوه تشخیص و تعیین نام بحر.....	۱۱۳
تعدد نام اوزان در عروض قدیم.....	۱۱۵
فهرستی از مشهورترین وزن های شعر فارسی و نام بحر های آنها.....	۱۱۵
- رباعی و شجره اخرب و اخرم.....	۱۱۶
دوایر (دایره های) عروضی.....	۱۲۰

مسائل وزنی کهن ۱۲۵

الف. تغییر کمیت هجاها ۱۲۵

الف. ۱. کاربرد هجای کشیده در جایگاه هجای بلند ۱۲۵

الف. ۲. کاربرد هجای بلند در جایگاه هجای کشیده ۱۲۶

الف. ۳. کوتاه شدن مصوت بلند بدون قاعده ۱۲۶

الف. ۴. عدم کاسته شدن از کمیت مصوت بلند پیش از صامت «ن» ۱۲۷

الف. ۵. کاستن از کمیت مصوت بلند ۱۲۸

ب. قاعده «تسکین» و تبدیل اوزان ۱۲۸

ج. آوردن صامت اضافه بر وزن ۱۲۹

ح. صامت «د» و «ن» و صامتهای دیگر ۱۲۹

ج. ۲. صامت «ن» و «ل» از مصوت مرکب ۱۳۰

ج. ۳. «خَر» ۱۳۰

د. حذف یک حرف از حرف هجای یکسان ۱۳۱

ه. آوردن «فاعلاتن» به جای «علاتن» در حشو (میانه) بیت ۱۳۱

و. مسائل آوایی- وزنی ۱۳۲

و. ۱. تلفظ یای میانجی و واو صفت به سک ۱۳۲

و. ۲. حذف کسره اضافه ۱۳۳

فصل دوم: قافیه ۱۳۵ - ۱۷۲

تعریف قافیه ۱۳۵

ارزش و کاربرد مبحث قافیه ۱۳۶

چند نکته درباره قافیه ۱۳۶

ردیف ۱۳۷

ردیف و قافیه و نقش موسیقایی آنها در شعر فارسی ۱۳۸

قافیه و ردیف در شعر نو ۱۳۸

حاجب ۱۳۸

برخی از اصطلاحات مربوط به بحث قافیه و ردیف ۱۳۸ - ۱۳۹

- ذوقافیتین ۱۳۸

- مُصَرَّع ۱۳۹

- مَقْفُی ۱۳۹

- رَدُّ الْقَافِیَهِ ۱۳۹

مباحث جدید قافیه.....	۱۴۷ - ۱۴۰
رَوی.....	۱۴۰
هجای قافیه.....	۱۴۲
شیوه ساخت قافیه.....	۱۴۲
انواع قافیه.....	۱۴۳
۱- هجای CV.....	۱۴۳
۲- هجای C $\tilde{V}$	۱۴۴
۳- هجای CVC.....	۱۴۵
۴- هجای C $\tilde{V}$ C.....	۱۴۶
۵- هجای CC $\tilde{C}$	۱۴۶
۶- هجای CV.C.....	۱۴۶
مباحث قدیم قافیه.....	۱۶۰ - ۱۴۸
حروف قافیه.....	۱۴۸
حرکات قافیه.....	۱۵۱
عیوب قافیه.....	۱۵۲
الف- عیوب ملقبه.....	۱۵۲
۱- اقوا.....	۱۵۲
۲- اکفا.....	۱۵۵
۳- سیناد.....	۱۵۵
۴- ایطا.....	۱۵۶
۵- شایگان.....	۱۵۶
۶- غُلُو.....	۱۵۶
ب- عیوب غیر ملقبه.....	۱۵۷
قافیه بدیعی (قافیه هنری).....	۱۵۸
۱- لُزوم مالایِلَزَم (اعنات).....	۱۵۸
۲- تَجَنیْس.....	۱۵۹
۳- قافیه مَعْموله (معمولی).....	۱۵۹
۴- ذوقافیتین.....	۱۶۰

چند نکته مهم درباره قافیه قدیم

- ۱- «ی» و «و» معلوم و مجهول ۱۶۱
- نمونه‌هایی از «ی» مجهول ۱۶۲
- نمونه‌هایی از «ی» معلوم ۱۶۲
- انواع «ی» ۱۶۲
- الف. انواع «ی» مجهول ۱۶۴ - ۱۶۳
- الف. ۱. یای وحدت و نکره ۱۶۳
- الف. ۲. یای تمنا ۱۶۳
- الف. ۳. یای شرط ۱۶۳
- الف. ۴. یای بیان خواب ۱۶۳
- بف. ۵. یی استمرار ۱۶۴
- الف. ۶. یای سکت و تردید ۱۶۴
- الف. ۷. یای کلمات شمال ۱۶۴
- ب. انواع «ی» معلوم ۱۶۶ - ۱۶۵
- ب. ۱. یای نسبت ۱۶۵
- ب. ۲. یای خطاب ۱۶۵
- ب. ۳. یای مصدر ۱۶۵
- ب. ۴. یای اصلی کلمات عربی ۱۶۵
- «و» مجهول ۱۶۶
- نمونه‌هایی از «و» معلوم ۱۶۶
- نمونه‌هایی از «و» مجهول ۱۶۶
- ۲- قاعده دال و «ذال أعجمی» ۱۶۷
- ۳- ضرورت توجه به شیوه‌های تلفظ کهن کلمات ۱۶۹
- ۱، ۳. شناسه «ش» ۱۶۹
- ۲، ۳. شناسه «م» ۱۶۹
- ۴- «واو معدوله» ۱۷۰
- ۵- ضرورت قافیه یا مسائل گویشی؟ ۱۷۰
- ۶- لزوم حفظ رسم الخط در برخی از قافیه‌های هنری ۱۷۱
- ۷- الفِ إطلاق (اشباع) ۱۷۱
- مباحث غیر کاربردی قافیه
- حدود قافیه ۱۷۲

پیشگفتار

کتاب حاضر بر اساس سرفصل جدید وزارت علوم متناسب با واحد درسی عروض و قافیه، به همراه طرح مباحثی تکمیلی و با نگاهی کاربردی به مسأله وزن شعر فارسی به نگارش درآمده است. مخاطبان این کتاب علاوه بر دانشجویان زبان و ادبیات فارسی، تمامی علاقه‌مندان به یادگیری و آشنایی با وزن شعر و مباحث مربوط به آن، و نیز دوستداران شعر فارسی‌اند. در کتاب حاضر آموزش وزن و آشنایی با مباحث مربوط به علم عروض و قافیه از سطح ابتدایی و مقدماتی آغاز می‌شود و تا سطوح متوسط و طرح برخی از مباحث پیشرفته و تکمیلی پیش می‌رود. با توجه به تفاوت نگاه و نگرشی کاربردی به دانش عروض و وزن‌شناسی، آموزش وزن شعر فارسی برای نخستین بار در کتاب حاضر به همراه فایل صوتی ارائه شده است تا خواننده بتواند به جای دریافت اطلاعات محض، آموزه‌های خود را تبدیل به مهارت کند. کتاب حاضر دارای سه فصل است. فصل نخست از دو بخش تشکیل شده است. در بخش نخست ابتدا با زبانی ساده چگونگی شکل‌گیری وزن شعر توضیح داده شده است؛ سپس اجزاء تشکیل‌دهنده وزن به شکلی دقیق‌تر معرفی شده‌اند. در ادامه خواننده از طریق شش جدول، به شیوه صوتی با شصت وزن شعر فارسی آشنا خواهد شد. با تمرین به مهارتی دست پیدا خواهد کرد که بتواند مهمترین وزنهای شعر فارسی را صرفاً از طریق شنیدن، تشخیص دهد. خواننده در ادامه با مهمترین اوزان بحرهای نوزده‌گانه آشنا خواهد شد. (اگرچه عروض جدید به طبقه‌بندی وزن‌ها ذیل عنوان «بحر»ها معتقد نیست، اما در این کتاب برای آشنایی خوانندگان با مباحث قدیم عروض و اصطلاحات و عناوین کلی بحر‌ها، به مهمترین وزن‌ها ذیل هر بحر اشاره شده است. چنانکه در ادامه خواهد آمد، نگارنده اساس علم عروض را بحث کاربردی آن را آشنایی با «وزن»های شعر می‌داند نه در پیچیدن به نام‌ها و اصطلاحات «زنانه» و «بحور»؛ اما دست کم تسلط بر عناوین کلی بحر‌ها را به عنوان ابزار و اصطلاحاتی در جهت آشنایی، برای دانشجویان ادبیات ضروری می‌داند.) یکی از تفاوت‌های این کتاب در این بخش، بحث بسیار مهم تفکیک وزنهای «تقطیعی» از «وزنهای اصلی» و به دست دادن مهمترین وزنهای تقطیعی ذیل هر وزن اصلی است؛ که بدین شکل برای نخستین بار و در کتاب حاضر صورت می‌گیرد. دومین بخش از فصل نخست به توصیف مبانی عروض سنتی و طرح تفاوت‌های آن با عروض جدید اختصاص دارد. در این بخش با مهمترین مباحث عروض قدیم و مسائل آن آشنا خواهیم شد. در انتهای این بخش نگارنده به تفصیل به ویژگی‌های وزنی شعر قدیم فارسی پرداخته است که در مواجهه با متون شعری گذشته دانسته‌هایی کاربردی جهت خوانش صحیح و حتی تصحیح متن در اختیار خوانندگان و پژوهشگران قرار می‌دهد. فصل دوم به بحث قافیه اختصاص دارد. در این بخش نیز دانش قافیه هم از دید مباحث جدید و هم از دید مسائل قدیم به تفصیل بررسی شده است. فصل سوم، به‌گونه‌ای مجموعه‌ای است از مدخل‌های مختلف که سعی شده است به

پرسشهای مهم و گوناگونی پاسخ گوید؛ همچون انواع وزن‌ها در زبانهای مختلف، پیشینه وزن شعر فارسی و رابطه آن با عروض عرب و شعر پیش از اسلام، کهن‌ترین نمونه‌های شعر فارسی و وزن آنها، وزن شعر عامیانه، و ... که بنا به موضوع، خواننده با دیدگاه‌های مختلف و متفاوت صاحبان نظر آشنا خواهد شد؛ دیدگاههایی که به اجمال معرفی، جمع‌بندی، و گاه نقد شده‌اند. نگارنده گاه در خلال این بحثها، به طرح آراء شخصی خود نیز پرداخته است؛ خاصه مباحثی همچون ریتم موسیقایی و وزن «دوری»، اوزانی با چند ریتم موسیقایی، شیوه‌های ساخت وزن-های تازه و ... در انتهای این فصل، جدولهای متعددی ضمیمه شده است؛ از جمله فهرستی از ۲۴۰ وزن شعر فارسی همراه با شواهدی از متون شعر از رودکی تا شعرای امروز؛ و نیز فهرستی از اوزان اشعار فارسی و عربی مولوی، سعدی، و حافظ. نگارنده در عین پیش چشم داشتن پژوهش‌های گذشته، تمامی اشعار این شاعران را از نظر گذرانده است و ۵۳ وزن را (اعم از اوزان شعر فارسی و عربی) و ۴۱ وزن را در آثار سعدی، و ۲۴ وزن را در آثار حافظ معرفی کرده است. اما در انتخاب شواهد شعری کتاب حاضر نگارنده دقت فراوان داشته است تا ذیل هر وزن، از بهترین نمونه‌های شعری هر شاعر استفاده کند.

سخنی با آموزگاران و دانشجویان

نخستین پرسشی که ممکن است ذهن پرسایان آن است که به‌راستی فایده دانش عروض و قافیه چیست و در مواجهه با متون قرار است، چه کمکی به خواننده کند. دانش عروض یکی از دانش‌ها و علوم مهم ادبی است که گذشته از درس خوانی و فهم متون منظوم، و همچنین تحلیل و نقد موسیقایی آنها، پژوهنده را در ویرایش و تصحیح متون و حتی در خلق آثار هنری موزون نیز سخت یاری‌رسان است. همانگونه که دانش قافیه، شناخت مبانی آن، پژوهشگر را خاصه در مواجهه با متون ادبی گذشته در موارد بسیاری در دست‌یابی به معنی و حتی تصحیح متن یاری می‌دهد. آنچه تاکنون کمتر محل اعتنا بوده است، نگرانی از این دانش از منظر کاربردی است.

از منظر کاربرد، در امر آموزش عروض انتظار آن است که دانش‌یاب پس از تمرین و ممارست و گذر از مراحل آغازین تشخیص اوزان از طریق تقطیع، اندک اندک بتواند اوزان مشهور را بدون کتابت و تقطیع تنها از طریق شنیدن و یا خواندن متن تشخیص دهند. کسب چنین مهارتی، پژوهنده را در زمینه‌هایی همچون نقد شعر و تشخیص موزون از ناموزون و خطاهای وزنی، نقل صحیح شعر از حافظه، روخوانی صحیح متن (معیاری برای تشخیص صورت صحیح کلمات و چگونگی خوانش آنها، و حتی نحو جمله و زنجیره کلمات)، حفظ موسیقی متن هنگام خوانش متن (بارها دیده‌ایم کسانی که شعر را همانند متن روزنامه فارغ از موسیقی می‌خوانند)، ویرایش عبارات و متون منظوم، تصحیح ابیات و اشعار مندرج در نسخه‌های خطی (اعم از فارسی و عربی)، و در مواردی سرودن شعر و خلق آثار هنری و ... توانمند می‌سازد. فقدان این

مهارت، یکی از مهمترین دلایل ضعف و ناتوانی بسیاری از دانش‌آموختگان زبان فارسی در روخوانی صحیح شعر، نقل صحیح شعر از حافظه، و نیز عدم تشخیص آشفته‌گی‌های وزنی در متون پیش‌رو است که از نخستین اموری است که از دانشجویان ادبیات به‌عنوان متخصصان آینده متون ادبی انتظار می‌رود. نگارنده بر آن است که برون‌رفت آموزش وزن شعر از صورت انفعال و تئوری محض، و کاربردی کردن فن عروض، مشروط به همراه‌ساختن تقویت گوش دانشجویان با آموزش فنون تقطیع است. از چند دهه گذشته به این‌سو کوششهای استادان زنده‌یاد پرویز ناتل خانلری، مسعود فرزاد و ابوالحسن نجفی در تدوین مبانی عروض نوین و نیز نگارش کتابهای درسی به قلم استادانی چون سیروس شمیسا و وحیدیان کامیار، این دانش را به سمت بهره‌کاربردی‌تر کردن رهنمون شده است؛ با وجود اینگونه کتابها و طرح مباحث عروض جدید باز می‌بینیم که شیوه‌های مرسوم آموزشی، به‌جای تقویت شمع تشخیص دانشجویان و پرداختن به بحث موسیقی و «وزن» شعر که یکی از دل‌انگیزترین و برانگیزاننده‌ترین مسائل هنری و شعری است، غالباً ذهن و زمان دانشجویان را بیشتر به یادگیری نامهای نادلنشین «زحافات» «بحر»ها ملزم می‌کند. حسادت که عملاً هیچ سود و کاربردی برای دانشجویان ندارد جز پاسخ‌گفتن به پرسش‌های کتبی و نه‌تئینی سطوح مختلف کنکور! آنچه در دانش عروض دارای اهمیت و اولویت است، بحث در «وزن» ای معری و موسیقی شعر است؛ نه اکتفا به حفظ نام چند زحاف و یافتن وزن چند بیت از مصراع آن‌ها به سرب و مشقت تقطیع. در یادگیری نام کلی «بحر»ها نیز - که اساس پیدایی آن «طبقه‌بندی» اوزان است - اگر سودی باشد، باری در به‌خاطر سپاری از احیای سی و پنج‌گانه، بهم با آن نامهای عجیب، جز تلاش برای حفظ پیوند با میراث علمی گذشته، سود کلانی نیست. (نامها و اصطلاحاتی که اغلب توسط خلیل‌بن احمد - دانشمند و واضع بزرگ علم عروض - بر مبنای هفتاد و یک زنگانی و شرایط فرهنگی و اجتماعی اعراب وضع شده است: «أخْرَم»: بریده‌بینی، «أَشْتَر»: باب و هم‌فرودریده، «مَحْذُوف»: دنبال‌بریده، «أَهْتَم»: دندان‌پیشین‌شکسته، «أَصْلَم»: گوش از بین‌بریده، «مَدْعُوع»: بینی‌بریده، «مَنْحُور»: گلوب‌بریده و ...) در کتاب حاضر تأکید بر آموزش و یادگیری «اوزان» شعر، بوده است و اگر به بحث انواع «بحور» نیز پرداخته شده، به‌خاطر بحثی منظم در «طبقه‌بندی» اوزان بنا به یافته‌های علمای قدیم عروض و حفظ پیوند با میراث علمی گذشتگان بوده است. به‌راستی اگر یک پژوهنده شعر و دانشجوی ادبیات به محض شنیدن مصراع «چشم خدا بر تو ای بدیع‌شمال» نتواند «وزن» شعر و موسیقی زیبای «مُفْتَعِلُنْ فَاعِلَاتْ مُفْتَعِلُنْ فَعْ» را تشخیص دهد و در مقام عمل نتواند از اینگونه دانسته‌های کلیدی در نقد و نقل و تصحیح و ... سود جوید، در اینکه فرضاً بتواند به صریح تقطیع، و به‌خاطر سپاری انواع زحافات، دریابد که نام «بحر» این مصراع «مُنْسَرَجْ مُثَمَّنْ مَطْوِيْ مَنْحُور» است (که معنای آن بنا به نامگذاریهای خلیل‌بن احمد یعنی «آسان هشت‌تایی درنوردیده گلوب‌بریده»!)، چه فایده‌ای در پی خواهد داشت؟ باری، آنچه در عروض کاربردی است، تشخیص «وزن» شعر، و نیز شناخت کلی بحور نوزده‌گانه و مشهورترین

اوزان این محور است؛ بیش از این، مباحثی است مرتبط با پژوهندگان علم عروض که به شکلی تخصصی در پی ورود به مباحث این دانش هستند. باری، اگر نیازی به یافتن نامها و مصطلحات مربوط به زحافات نیز باشد می‌توان با مراجعه به کتب فنی، نیازها را پاسخ گفت.

اما در وزن شعر فارسی، اصل بر استقلال ارکان و نهایتاً هماهنگی و قرینه‌سازی هجایی مصراع‌هاست؛ و اگر عبید زاکانی در رساله «تعریفات» به طنز می‌گوید: «النّاموزون: شعر عرب!» به‌خاطر همین ناخوشایند و ناهماهنگ به‌نظر رسیدن مصراعهای نامتقارن شعر عرب برای ایرانیانی است که گوش آنها به نظم هجایی و وزنهای متقارن و هماهنگ شعر فارسی انس گرفته است. لذا به عقیده نگارنده، اگر بحث «زحافات» در عروض عرب لازم باشد، طرح آن در متون ارزش عروض فارسی بی‌فایده و برپایه این تصور نادرست بوده است که قواعد حاکم بر اوزان شعر فارسی را کاملاً مأخوذ از قواعد عروض عرب پنداشته‌اند. اگرچه در این کتاب در بخش «مباحث فنی» و جدول پایانی کتاب ناگزیر به زحافات نیز پرداخته شده است، اما خواهش نگارنده از موزگان و خاصه طراحان محترم پرسشهای کنکور آن است که به جای وادار ساختن دانشجو به حفظ مشقتهای نامهای «زحافات»، مسیری را درپیش گیرند که به یادگیری عملی و کاربردی وزن شعر فارسی بینجامد؛ تا اندکی نیز از کمیت و چندی، به کیفیت و چونی پرداخته باشیم؛ و در این باره است که متخصصین آینده متون ادبی نام‌کثیری از زحافات محور را در ذهن داشته باشند، تا از تشخیص وزن و آهنگ شعر و نهایتاً اموری همچون تشخیص وزن درست از نادرست، تشخیص صحیح شعر، و ویرایش و تصحیح وزنی متن عاجز باشند.

یکی از مهمترین تفاوت‌های نظری کتاب حاضر با دیگر کتابهای آموزشی عروض، بر پایه اصلی است که نگارنده آن را «تقدّم تشخیص آهنگ به تقطیع» می‌نامد. توضیح آنکه نخستین گام تقطیع شعر، تشخیص هجاهاست؛ و خود تشخیص نوع هجا با توجه به قواعدی همچون «اشباع» و قرارگرفتن هجای کوتاه در جایگاه هجای بلند و ... وابسته به تشخیص آهنگ و موسیقی شعر است؛ لذا تشخیص نوع هجا و تقطیع صحیح آهنگ ضرورت می‌گیرد که نخست کلیت آهنگ از طریق گوش تشخیص داده شود؛ چرا که به صریح تقطیع، گاهی نمی‌توان نوع هجا را به درستی مشخص کرد. بی‌توجهی به آهنگ و اکتفای به تقطیع، گاهی در نوع «رکن-بندی» نیز تأثیرگذار است. برای نمونه به وزن «مفعولن مفعولن فعلن» دقت کنید. یکی از صاحبان‌نظر در عروض امروز، غزل مولانا به مطلع «ای جان ای جان فی سبّی الله/ اشتر می‌ران فی سبّی الله» را به این وزن رکن‌بندی کرده است. نکته آنکه تقطیع هجایی اگرچه صحیح است، اما رکن‌بندی هجاها صحیح نیست؛ توضیح آنکه وزن این سروده «فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ فَعْلُنْ» است که در عروض عرب به آن «رُكْعُ الْخَيْلِ» یا «دَقُّ النَّاقُوسِ» می‌گویند چرا که تکرار رکن «فَعْلُنْ» موسیقایی همانند صدای پای اسب یا نواختن ناقوس را تداعی می‌کند. از این نکته بگذریم که با رکن‌بندی ترتیب هجایی «—————» به «مفعولن مفعولن فعلن»، وزن مضمّن

متحدالارکان بی دلیل به وزنی مسدس تقطیع شده است که آهنگ و «ریتم» موسیقایی شعر را نیز به خوبی منتقل نمی کند؛ اما غرض نگارنده علت یابی پیش آمد چنین رکن بندی ای است؛ و آن چیزی نیست جز بی توجهی به آهنگ و اتکای صرف به تقطیع؛ به تعبیری «تعطیل گوش و اکتفا به کتابت»؛ که دلیل لغزشهای بسیاری هم در خوانش نمونه های بسیاری از اشعار و هم در تعیین وزن آنها شده است. یعنی عملاً اساس تشخیص وزن شعر که مبنایی موسیقایی و شنیداری دارد، به یکسو نهاده شده است. حال آنکه بنا به روش و مبنای نظری نگارنده یعنی «تقدّم تشخیص آهنگ بر تقطیع» پیش از تقطیع و رکن بندی، می باید به «آهنگ و موسیقی کلی حاکم بر شعر» دقت کرد. در پایان ذکر سه نکته بایسته می نماید. نخست آنکه پی نوشت های متن دارای توضیحاتی تکمیلی و اطلاعاتی گاه تخصصی هستند و به نوآموزان پیشنهاد می شود که توجه خود را به مباحث اصلی معطوف دارند و در مراحل ابتدایی آموزش، از صرف وقت برای خواندن و تأمل در پی نوشت ها بپرهیزند. دیگر آنکه نگاه «توصیفی-تحلیلی» چنانکه در عنوان این اثر آمده، گاه نگارنده را ناچار ساخته است که در برخی مباحث به نقل اکتفا نکرده و در عین ادای احترام به پیشگامان و پژوهشگران بزرگ پیشین، به نقد آراء ایشان نیز بپردازد. و اما گاهی در دل مباحث به مطالب دیگر کتاب حاضر، به این شکل ارجاع داده شده است: برای مثال (← ۶۳) یعنی به صفحه ۴ کتاب حاضر مراجعه کنید.

و اما با ادای فروتنی و تعظیم بر استادان همۀ وستان پیشینم در دانشگاه علامه طباطبایی، در این مجال سپاس ها دارم از بن جان و سر ارزانگان و عزیزانی را که همراهی خویش را یاری رسان نگارنده در تدوین این اثر ساختند. بیش از همه، استاد همیشهام دکتر عباسعلی وفایی که تدوین این اثر پیش نهاده ایشان بود و مرا در نگارش آن انگیزه ها داد و دل ها، و چاپ این اثر بی شک مرهون پیگیری توانمند و استیابایی ایشان است در برابر وسواس های نگارنده که اتمام اثر را دیرزمانی به تعویق انداخت؛ دانش فرزانهام دکتر محمدامین جلالی که نخستین زمره های موزون کودکی و آشنایی با دانش سنی را و امدار شیفتگی و علاقه اویم؛ دوست ادیب و عروضی موی شکاف دکتر وحید عیدگاه طرفدار، رساله دکتری و برخی از مقالات هنوز منتشر نشده اش و نیز منابعی دیگر را در اختیار نگارنده قرار داد؛ دوست دانشورم دکتر مهدی دادرس به خاطر شناساندن برخی منابع؛ یار ادب دوست، جوان و خوش آتی هام یاسر دالوند، دانشجوی دوره دکتری ادبیات، که بخش هایی از کتاب را از نظر گذراند و نکاتی سودمند را یادآور شد؛ دوست فرزانهام دکتر علیرضا امیدبخش استادیار فاضل زبان اسپانیایی دانشگاه علامه طباطبایی به پاس همۀ یاریها؛ همچنین هنرمند و نوازنده چیره دست سازهای کوبه ای جناب آقای ستار خطابی که تهیه فایل صوتی حاضر مرهون هنر و مهارت ستودنی اوست؛ گوینده فایل آموزشی و دانشجوی فرزانه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبایی سرکار خانم مرضیه وحدانی نژاد؛ صادربدار فایلهای صوتی جناب آقای حسن خدایی نیا که با شکیبایی و دقت ضبط و تدوین اثر را به بهترین نحو به

سامان رساند؛ صفحه‌آرای کتاب، سرکار خانم شهلا حاتم‌آبادی؛ و نیز ناشر گرامی که نشر آثار علمی را برای رونق امروز و فردای فرهنگ و ادب ایران‌زمین وجهه‌ی همت خویش قرار داده است. و پایان سخن، پیشکش درود و سپاسی است هرچه ناگفتنی بر آستان همسری همراه، که درین تنگنای مهر و معرفت، داعیه‌ی اصلی به فرجام‌رسیدن این اثر شکیبایی و شوق بی‌کران اوست.

الحمد لله أولاً و آخراً

محمدمامیر جلالی

پایان نگارش مقدمه، هجدهم تیرماه ۱۳۹۶

مطابق با 9 July 2017، گدانسک، لهستان